

«Cascun proverbi és escrit | per ço que en son lloc sia dit»: els proverbis rimats de Ramon Llull*

Francesc Tous Prieto

Versos i proverbis en l'obra de Ramon Llull

És ben sabut que Ramon Llull (1232-1316) no només fou l'autor d'una obra extraordinàriament extensa i d'un marcat caràcter personal, sinó que també destaca per la gran riquesa i diversitat de matèries, disciplines abordades, i de gèneres i registres emprats. Almenys des dels temps de Jordi Rubió (1985 [1957] i 1985 [1961]), la majoria d'historiadors de la literatura s'han acostat a les «obres d'expressió literària» lul·lianes amb la consciència d'haver-les de considerar un producte subaltern posat al servei dels projectes apostòlics i intel·lectuals de l'escriptor mallorquí, especialment lligats a la difusió i la promoció de l'Art, el seu singular mètode d'accés al coneixement que havia de permetre, entre moltes d'altres coses, fonamentar racionalment la disputa interreligiosa entre les tres grans confessions monoteïstes. No obstant això, les obres de caràcter didàctic que Llull va escriure tot aprofitant els recursos persuasius que els gèneres literaris li posaven a l'abast

* Aquest treball s'inscriu en el projecte FFI 2014-53050-C5-1-P, «Corpus Digital de Textos Medievales y Renacentistas», de la Universitat de Barcelona, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i dirigit per Lola Badia. També s'emmarca en les activitats del Grup de Recerca Consolidat 2014SGR119 de la Generalitat de Catalunya, «Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana»

no s'han de considerar ni molt menys textos secundaris o prescindibles de l'opus lul·lià, i això no només a causa de la qualitat de molts d'aquests llibres i l'interès que encara avui dia desperten entre els estudiosos i els lectors, sinó sobretot perquè la remarcable quantitat d'obres d'aquest tipus que Llull produí al llarg de la seva trajectòria posa de manifest la importància que l'autor els atorgava a l'hora de vehicular els coneixements i els missatges que volia transmetre, especialment entre el públic llec, amb un nivell d'estudis baix o mitjà, tot i que també, en alguns casos, en relació amb les classes lletrades.

Dos dels gèneres o registres discursius més estimats per Ramon Llull en aquest sentit foren els versos i els proverbis —i les formes sentencioses en general. Malgrat que, a diferència del vers, que Llull utilitzà des dels inicis de la seva carrera d'escriptor fins pràcticament els darrers anys de la seva vida, la producció proverbial es concentrà en un període relativament curt de temps (sobretot entre 1295 i 1302), una de les principals raons que expliquen l'interès de Llull pels dos gèneres és la seva comuna eficàcia mnemotècnica. Els fragments en què l'autor exposa la utilitat mnemotècnica de les obres rimades han estat sovint citats, com ara la darrera cobla de *Lo desconhort* («Fenit es *Lo desconort* que Ramon ha escrit; | e en lo qual l'ordenament del món

ha dit | e en rimes posat, per so que no s'oblit», Llull 1936: 253) o els versos inicials de la *Medicina de peccat* («e d'estes cinc fas est tractat, | lo qual vul que sia rimat, | car mils pot esser decorat», Llull 1938: 3). D'altra banda, Llull menciona aquest mateix tret en relació amb la forma proverbi al pròleg dels *Proverbis de Ramon*: «Car aquest libre es difús per proverbis, e proverbi es disposat a esser leugerament habituat e membrat, per açò es aquest libre disposat a esser leugerament habituat en membrant, entenent e amant» (Llull 1928: 1).

Així com en el cas del vers i la rima és sobretot el ritme —sovint associat a una tonada musical— el que els converteix en recursos immillorables per estimular la memòria del lector, la virtut més preuada del proverbi és, en canvi, la seva brevetat: «Com proverbi sia breu preposició qui conté en si molta sentència, per açò volem gran sciencia e contemplació significar e mostrar per proverbis» (Llull 1928: 1).

Per bé que els versos i els proverbis no són ni molt menys els únics gèneres utilitzats per Llull per vulgaritzar coneixements i promoure els seus projectes, probablement sí que els podem considerar dos dels recursos literaris més dúctils i multifuncionals dels emprats pel beat, uns veritables tot terreny de la divulgació científica, filosòfica i teològica, i de la persuasió retòrica amb fins propagandístics. Llull confià en el vers i la rima per elaborar materials de suport per a l'aprenentatge de l'Art (les *Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa* i l'*Aplicació de l'Art general*), aproximacions a algunes disciplines escolars (*Lògica d'Alatzell*), obres de contingut marità i litúrgic («A vós, dona Verge santa Maria», *Hores de nostra dona santa Maria*, *Desconhort de nostra Dona*, *Cent noms de Déu*), un extens lletovari espiritual (*Medicina de peccat*), poemes didàctics de caràcter teològic i filosòfic (*Lo peccat d'Adam* i el *Dictat de Ramon*) i fins i tot l'autopromoció dels seus propòsits apostòlics mitjançant la ficció autobiogràfica (*Lo desconhort* i el *Cant de Ramon*). Les funcions i l'abast temàtic de les col·leccions de proverbis que Llull redactà també són força variades, atès que, a pesar de l'omnipresència de la dimensió parenètica en aquest gènere, l'*Arbre exemplifical* —que conté narracions i proverbis— i els *Proverbis de Ramon* són obres de caràcter enciclopèdic

que no limiten el seu radi d'acció a la formació de la conducta, sinó que utilitzen el proverbi com una eina de divulgació general. Així, sobretot en el cas del segon recull mencionat, Llull escriu una quantitat força remarcable de proverbis teològics, filosòfics i científics que versen sobre els atributs divins, certs continguts doctrinals i dogmàtics de la fe cristiana, principis de l'Art, les categories aristotèliques, diverses disciplines de l'escola medieval, nocions de filosofia natural, etc. Al mateix temps, en aquests dos llibres enciclopèdics Llull vehicula una visió general del saber del seu temps volgudament i marcadament personal, i aprofita el prestigi de la tradició didàctica lligada als proverbis i les sentències amb la clara voluntat de dotar d'autoritat la seva proposta intel·lectual i augmentar-ne la difusió.¹

Atès l'aprofitament intensiu dels dos gèneres per part de Llull, de manera especial entre la darrera dècada del segle XIII i la primera del XIV, no és d'estranyar que l'escriptor fes confluïr la rima, el vers i els proverbis en uns mateixos textos, i més encara si es té en compte que algunes de les col·leccions de sentències més llegides a l'Edat Mitjana eren versificades. La primera vegada que això succeí fou a l'*Arbre exemplifical*. Com és sabut, aquest text és la quinzena part de l'*Arbre de ciència*, una enciclopèdia escrita entre 1295 i 1296 que al pròleg que l'encapçala es presenta com una versió divulgativa de l'Art. Les primeres catorze seccions, que engloben tots els éssers de l'escala de les criatures, des dels elements fins a Déu, constitueixen pròpiament la part expositiva de l'obra. En canvi, l'*Arbre exemplifical* conté dos tipus d'exemples: narracions (Llull les anomena «recontaments») i proverbis.² Els proverbis d'aquesta obra presenten una gran multiplicitat de formes i registres, tot i que els que més destaquen a ulls del lector són els de caràcter dialògic, en els quals Llull fa parlar per-

1 En aquest sentit, el títol dels *Proverbis de Ramon* revela, molt probablement, el desig d'emular o, almenys, de situar-se en la mateixa tradició de dues de les obres sapiencials més prestigioses i difoses de l'Edat Mitjana: els *Proverbia Salomonis* i els *Proverbia Senecae* (vegeu Tous 2015: 184-189 per a una anàlisi d'aquesta qüestió).

2 Per a una visió general de l'*Arbre exemplifical* vegeu sobretot Hauf (2002), però també Badia (1999) i Cabré, Ortín & Pujol (1988).

sonatges tan diversos com els quatre elements, diferents vegetals i animals, els sentits corporals i les potències de l'ànima, l'infern i el paradís, Crist i la Mare de Déu, les tres persones de la trinitat, etc. Alguns d'aquests proverbis dialogats, corresponents a la secció de les Flors de l'Arbre exemplifical, són aplejats rimats, tot i que no presenten una estructura mètrica regular: «—Infern —dix paraís—, què desirats? —Paraís, que negun bé no hajats», «—Ah, humanitat! Tot lo món t'he creat! —Ah, deïtat! Tot lo món en mi has recreat!», «—Maire, tant hom me desama! —Fill, tant hom me reclama!», «—Ah, Fill Déu! E mon cor tant t'ama! —Ah, Déu Paire! Sant Esperit és flama!» (Llull 1957: I, 834-835).³ D'altra banda, els proverbis inclosos en el Tronc Maternal, per bé que no són de caràcter dialogat, també són rimats. Hi ha algun aplejat octosíl·lab («Anc nostra Dona no fallí, a home qui bé's penedí»), però la majoria també són de mètrica irregular: «Qui toca nostra Dona amb mercé clamar, ella respon ab perdonar» (Llull 1957: I, 808). Sí que són en canvi aplejats octosíl·labs, llevat del primer, els proverbis inclosos en el Ram Vegetal: «Molt val més bonea qui està, que bellea qui a corrupció va», «Foll és qui bellea serveix en negun cors, qui tost podreix» (Llull 1957: I, 818). Finalment, els proverbis del Ram Sensual i del Ram Imperial constitueixen un cas particular, atès que Llull reaprofitava diversos capítols dels *Cent noms de Déu*, una obra escrita probablement pocs mesos abans i en què Llull utilitza tercets anisosíl·labcics. Un exemple: «Cell qui si mateix vol jutjar, molt està prop a perdonar e és en via de salvar» (Llull 1957: I, 821).⁴

³ Es tracta concretament dels proverbis de la Flor Eternel, la Flor Maternal, la Flor Cristinal i la Flor Divinal, relacionats amb els continguts exposats en els llibres 11-14 de l'Arbre de ciència, que tracten respectivament l'escatologia, la mariologia, la cristologia i la teologia. L'ús de la rima en aquests apartats no sembla gens casual, atès que contribueix a realçar la categoria i l'alçada dels personatges implicats i a subratllar l'emotivitat dels diàlegs que mantenen, els quals estan presidits per l'harmonia i la concordança. L'única excepció a aquesta darrera regla són els intercanvis de preguntes i respostes de l'infern i el paradís, la relació dels quals es regeix, és clar, per la contrarietat absoluta.

⁴ Per a les correspondències entre els capítols dels *Cent noms* i els de l'Arbre exemplifical vegeu Hauf (2002: 308-309).

La varietat i la irregularitat mètrica que caracteritzen els proverbis que acabem de descriure desapareixen totalment en les dues col·leccions de proverbis rimats que Llull va escriure més tard. Es tracta dels anomenats *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament*. Els dos reculls estan formats, respectivament, per 50 i 174 aplejats octosíl·labcics. El primer està inserit en la secció 2.7 de la *Retòrica nova*, que tracta precisament del proverbi —concebut com un dels recursos que permeten embellir el discurs—, i funciona com una mena de breu antologia de caràcter il·lustratiu. Els *Proverbis d'ensenyament*, de data difícil de precisar, són una veritable col·lecció de consells o amonestaments morals que Ramon adreça «a tots los homs de aquest mon» amb la voluntat que «hom vinga a salvament» i «sovent plor son peccat» (Tous 2015: 507). Les consideracions que segueixen se centren sobretot en l'anàlisi i l'estudi d'aquests dos aplecs de proverbis rimats.

Dos reculls de proverbis rimats

Els proverbis rimats de Llull, especialment els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament*, se situen doncs a la intersecció de dues grans famílies o conjunts de textos lul·lians: les obres en vers o rimades i les col·leccions de proverbis i d'altres formes sentencioses.

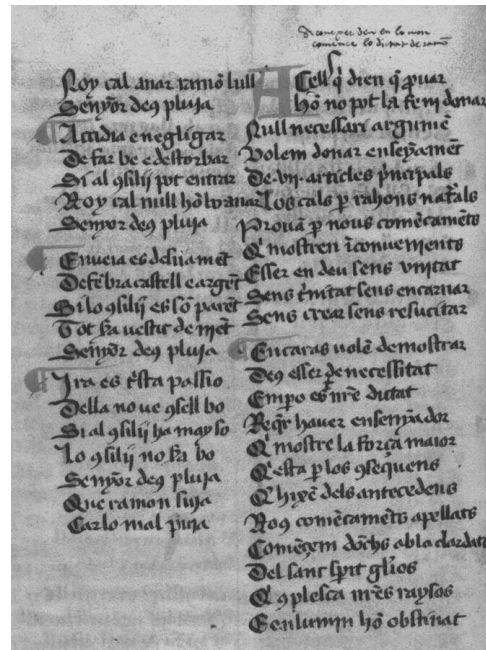
Les formes sentencioses lul·lianes

Els reculls de proverbis formen part d'una família textual més àmplia, estudiada al capítol III de Tous (2015), i que està integrada per textos que inclouen llistes paratàctiques de diversos tipus de formes sentencioses. En el si d'aquesta família hi ha textos tan diversos com les *Flors d'amor i d'intel·ligència* (1294), algunes parts de l'Arbre de filosofia d'amor (1298), els *Començaments de filosofia* (1299-1300) o altres obres en vers com els *Cent noms de Déu* (1292-94?) o el *Dictat de Ramon* (1299). Tal com es pot observar, bona part d'aquests textos foren escrits durant la mateixa època que les col·leccions de proverbis, això és, durant l'anomenada fase ternària de l'Art de Llull (vegeu Tous 2015: 102-104 per al repertori complet de formes sentencioses).

Si ens aturem observar quin lloc ocupen en el primer conjunt, d'entrada cal dir que des d'un punt de vista mètric, les dues col·leccions de proverbis formen part dels textos didàctics en vers escrits en noves rimades (vegeu la Taula 1 de Sari 2011-12: 108).⁵ En aquest grup hi trobem la *Lògica d'Alatzell*, *Lo pecat d'Adam*, les *Hores de nostra Dona*, el *Dictat de Ramon*, algunes parts de la *Medicina de pecat* i l'*Aplicació de l'Art general*. Els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* mantenen una relació especialment estreta amb el *Dictat de Ramon*, atès que el cos central d'aquest text també està compost per díctics octosíl·labs. De fet, el *Dictat* és una obra que conté una llista de proposicions de caràcter lògic en vers que pretenen servir de fonament per demostrar els articles de la fe cristiana. Llull adreça el text a Jaume II de Catalunya-Aragó i el planteja com una mena de *captatio benevolentiae* per aconseguir que el monarca l'autoritzi a predicar a les mesquites i les sinagogues dels seus dominis (vegeu Fernández-Clot & Tous 2014). Malgrat la diversitat temàtica i de propòsit que separa el *Dictat* de les col·leccions de proverbis, els tres textos comparteixen una mateixa estratègia pedagògica i persuasiva, basada en la conjunció del vers, la rima i el discurs paratàctic i sincopat del recull d'aforismes.

D'altra banda, des del punt de vista de la temàtica tractada, de la intencionalitat i de l'elaboració d'un determinat tipus de discurs didàctic, els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament*, a causa del gènere en què s'inscriuen, ocupen un lloc relativament singular en el conjunt del corpus. Per tal de superar les limitacions de les anàlisis dels textos rimats de Llull basades únicament en criteris estètics o mètrics, Sari (2011-12, vegeu especialment la Taula 2, p. 109) va proposar una nova classificació del corpus que

5 Alòs-Moner (Llull 1925) classifica les obres en vers en tres categories: poesies líriques de caràcter trobador, poesies de metre èpic francès i poesies de «caient popular». Aquest darrer grup inclou «en general, les obres didàctiques» (Llull 1925: 10), i per tant és de suposar que els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* s'han de situar en aquesta categoria. Romeu (Llull 1958) també divideix les obres versificades segons el metre i col·loca els reculls de proverbis en el grup de textos escrits en noves rimades.

Foli 85v del ms. 2017 de la Biblioteca de Catalunya (za meitat s. XIV), un veritable cançoner lul·lià. En aquest foli s'hi observa la conclusió de *Lo concili* i l'obertura del *Dictat de Ramon*.

preveia dos grans grups: les obres artístiques i les obres de circumstància. Es tracta d'una proposta que tracta d'evitar l'antiga divisió dicotòmica entre els textos purament didàctics sense valor poètic i les obres líriques preuades des d'un punt de vista estètic. En aquest sentit, i havent acceptat d'entrada la unitat ideològica i intencional de les obres en vers lul·lianes, Sari creu més important fixar-se en les motivacions concretes que incitaven Llull a escriure els seus poemes i distingeix aquells textos que tenen com a propòsit principal la divulgació de l'Art i del pensament de Llull, i els que «obeeixen a un pretext exterior a l'Art» (Sari 2011-12: 108). En aquesta nova classificació, Sari inclou les col·leccions de proverbis en la categoria d'«obres artístiques». Cal dir que la noció de divulgació de l'Art és entesa en un sentit força lax, atès que en aquest grup l'estudiós no només hi situa obres com les *Regles* i l'*Aplicació de l'Art general*, sinó també la *Lògica d'Alatzell*, que és un text preartístic, les *Hores de nostra Dona* o la *Medicina de pecat*. Malgrat que les traces de les estructures artístiques són pràcticament absents en els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament*, cal tenir en compte que la for-

mació de la conducta, que en bona part es basa en el joc de concordances i d'oposicions entre les virtuts i els vicis, és un dels camps d'aplicació remarcables dels principis de l'Art. De fet, en l'Alfabet de l'Art breu (1308) les dues darreres columnes estan reservades a les Virtuts i els Vicis.⁶

La virtut de la classificació de Sari és que deixa de banda la simple valoració estètica, sovint d'un caràcter marcadament subjectiu, va més enllà de la pura anàlisi formal i mètrica dels textos, i se centra en els objectius concrets que Llull

en segon lloc perquè totes dues obres també es podrien arribar a considerar obres de circumstància.⁷ Però sobretot perquè, en relació amb el discurs didàctic desenvolupat en altres textos versificats, i de manera similar al que es produeix en les *Hores* i els *Cent noms*, els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* presenten un «jo didàctic» (vegeu la taula 5 de Sari 2011-12: 117) diferenciat i caracteritzat pel domini absolut de l'admonició i l'exhortació. Si bé, tal com mostra Sari (2011-12: 118), en les obres didàctiques en

vers «hem d'imaginar que és el mateix Llull qui imparteix les lliçons sobre l'Art i, de fet, l'interlocutor d'aquestes poesies és sempre un *tu* genèric», en general, i encara que en fragments de la *Medicina de pecat* o d'algun altre text es trobin passatges de caràcter exhortatiu, el tipus de discurs més habitual és el de caràcter demostratiu o expositiu, ja estigui relacionat concretament amb l'ensenyament de l'Art, amb la divulgació de la lògica o amb la demostració dels articles de la fe. Tal com veurem en el següent apartat, l'aparició d'aquest «jo didàctic» està motivat per l'adscripció genèrica dels dos textos, atès que és el propi de les col·leccions d'amonestaments i de consells morals.⁸

D'altra banda, en relació amb el corpus de col·leccions de proverbis lul·lianes, en primer lloc els *Proverbis de la Retòrica nova* presenten una estreta relació cronològica i intencional amb els *Mil proverbis*, un recull en prosa escrit l'any 1302, pocs mesos després de la redacció de la *Retòrica nova*. Els *Mil proverbis* es poden considerar com una mena d'ampliació de la breu antologia del tractat retòric, tot i que en aquest cas dividida en 52 capítols

Taula 1 · Alfabet de l'Art breu (1308)

	Primera Figura	Segona Figura	Qüestions i Regles	Subjectes	Virtuts	Vicis
B	bonesa	diferència	si és	Déu	justícia	avarícia
C	grandesa	concordança	què és?	àngel	prudència	gola
D	eternitat	contrarietat	de què és?	cel	fortalesa	luxúria
E	poder	començament	per què és?	home	temprança	supèrbia
F	saviesa	mitjà	quant és?	imaginativa	fe	accidia
G	voluntat	fi	qual és?	sensitiva	esperança	enveja
H	virtut	majoritat	quan és?	vegetativa	caritat	ira
I	veritat	igualtat	on és?	elementativa	paciència	falsia
K	glòria	minoritat	com és? i amb què és?	artifici	pietat	inconstància

Font: Bonner (2012: 137)

persegua quan decidia compondre una obra en vers. Tot i així, un dels problemes que presenta és que les dues categories no són prou discriminants, atès que res impedeix que un text divulgui conceptes de l'Art i, al mateix temps, hagi estat motivat per pretextos externs. El mateix Sari confessa que és el cas de *Lo pecat d'Adam* i a Fernández-Clot & Tous (2014: 214-216) es demostra que el mateix es pot dir del *Dictat de Ramon*. A banda, Sari també es veu obligat a reconèixer el caràcter singular de les *Hores de nostra Dona* i els *Cent noms de Déu* a causa del caràcter litúrgic que presenten aquests textos. Succeeix una cosa similar amb les dues col·leccions de proverbis rimades: d'entrada perquè, malgrat el que s'ha dit més amunt, el caràcter artístic dels dos textos és més aviat discutible, i

6 L'Alfabet està compost per totes les sèries de nou principis i conceptes que constitueixen el moll de l'Art ternària: els de la Primera i la Segona Figura, les Qüestions, els Subjectes, i les Virtuts i els Vicis. Anteriorment, en l'anomenada fase quaternària de l'Art, les set virtuts i els set vicis estaven integrats en la Figura V, un dels diagrames que Llull utilitza per mostrar les interrelacions que s'estableixen entre les diverses sèries de principis que constitueixen l'esquelet de l'Art (vegeu Bonner 2012).

7 En el cas dels *Proverbis de la Retòrica nova* sembla evident que la seva redacció està motivada per un pretext exterior a l'Art: l'exemplificació de l'ús del proverbi en la secció que la *Retòrica nova* dedica a aquest recurs persuasiu. Pel que fa als *Proverbis d'ensenyament*, si es pogués demostrar que es tracta del mateix recull de proverbis que Llull envia a Jaume II de Catalunya-Aragó l'any 1309 per a la formació dels infants reials (vegeu el penúltim apartat d'aquest treball), també s'hauria de considerar una obra de circumstància.

8 Per a una anàlisi panoràmica de la poesia lul·liana basada en el seu desplegament cronològic, vegeu l'article de Fernández Clot d'aquest mateix dossier.

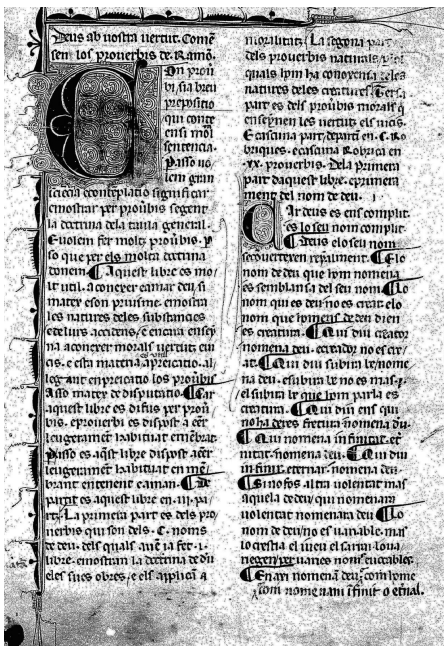
que inclouen 20 proverbis cadascun —la mateixa composició estructural dels *Proverbis de Ramon*— i amb el canvi del vers per la prosa. La definició de proverbi que Lull dóna al pròleg dels *Mil proverbis* és pràcticament idèntica a la de la secció 2.7 de la *Retòrica nova* —i també a la inclosa al pròleg dels *Proverbis de Ramon*. A més, les altres indicacions teòriques que s'hi apunten, relacionades amb la temàtica i la funció del proverbi, són molt similars a les del tractat. Gràcies als proverbis, «pot hom haver materia a parlar de totes bones costumes, donant per ells exempli al començament de ses paraules» (Tous 2015: 389). Així doncs, tant en els *Proverbis de la Retòrica nova* com en els *Mil proverbis* Lull subratlla de forma especial la utilitat retòrica dels proverbis, específicament per introduir un parlament o encapçalar un text. En canvi, tal com ja hem pogut comprovar, la funció preferent que es destaca en la introducció dels *Proverbis d'ensenyament* és simplement la il·lustració moral, que de fet és la finalitat principal de tots els textos gnòmics i, molt especialment, de les col·leccions d'amonestaments en vers específicament adreçades als infants o als joves. En aquest sentit, en comparació amb els reculls de proverbis en prosa, els *Pro-*

verbis de la *Retòrica nova* i *Proverbis d'ensenyament*, a banda de ser textos molt més breus, presenten un abast temàtic, formal i funcional molt més limitat, sobretot perquè ja no són instruments de divulgació general, en cap cas tenen un caràcter expositiu i presenten una menor variabilitat formal.

La literatura gnòmica coetània

Els dos reculls de proverbis rimats de Ramon Lull s'inscriuen en un gènere i en una tradició textual ben delimitada que té com a exponents principals dues obres molt divulgades i conegudes a la baixa Edat Mitjana: els *Proverbia* o *Parabola Salomonis*, el llibre sapiencial per antonomàsia, format per diverses col·leccions de proverbis i altres gèneres sapiencials, i els *Disticha Catonis*, aquest llibret constituït per un conjunt de díctics elegíacs, classificats en quatre parts, que fou una lectura fonamental a l'escola medieval. Tal com va assenyalar Taylor (1992), aquests dos reculls van exercir una influència de llarg abast durant tota l'Edat Mitjana, tant pel que fa a la forma, al contingut i a l'estil de les sentències recollides en les col·leccions gnòmiques medievals. Per exemple, Taylor afirma que, en darrera instància, qualsevol text escrit en díctics o apariats remet a la tradició encapçalada pels *Disticha* (p. 25). A diferència de les altres categories de col·leccions de proverbis descrites en el treball de Taylor —florilegis, florilegis de caràcter narratiu i col·leccions populars—, els *Proverbia Salomonis* i els *Disticha Catonis* es presenten al lector com a «obres originals» d'un autor, encara que l'atribució del conjunt de sentències a Salomó i Cató, respectivament, sigui apòcrifa i abusiva. L'adscripció dels ensenyaments a una autoritat permet que els reculls es configuren com a col·leccions de consells morals dotades d'una mínima unitat i cohesió textuals.

En tots dos textos, més enllà del prototípic ús del mode imperatiu, la unitat i la cohesió s'aconsegueixen en bona part gràcies als pròlegs que obren els reculls, n'estableixen la finalitat i perfilen l'*ethos* de l'autor. D'una banda, els *Disticha* compten amb un pròleg general en què la veu de l'autor, després de confessar que se sent interpellat pel gran nombre d'homes moralment extraviats, s'adreça al seu fill per ensenyar-li a mo-

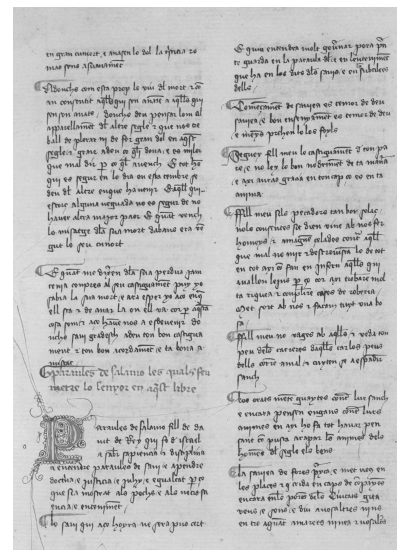

Foli 6r del ms. Hisp. 69 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic (in. s. XIV). Es tracta d'un manuscrit de primera generació i l'únic que ha transmès la versió catalana dels *Proverbis de Ramon* completa.

delar correctament la seva conducta: «Nunc te, fili karissime, docebo quo pacto morem animi tui componas. Igitur praecepta mea ita legito ut intellegas» (Cornudella 1996: 16, 'Ara t'ensenyaré, estimadíssim fill, de quina manera has de modelar el caràcter del teu esperit. Per tant, llegeix els meus preceptes de manera que els entenguis'). De l'altra, en el pròleg general del Llibre dels Proverbis, tot i que no s'atribueix a la veu admonitòria, es remarca de manera diàfana el caràcter formatiu i parenètic del llibre: «Volen proporcionar sagacitat als inexperts, als joves, coneixement i prudència; el savi que els escolti augmentarà el saber, l'home instruït hi trobarà el camí» (Pr 1,4-5). A partir del versicle 8 del primer capítol, les injuncions adreçades a un destinatari filial són habituals: «Fill meu, fes cas del mestratge del pare, no rebutgis la instrucció de la mare» (1,8).

En el context cultural immediat de Llull aquests dos textos eren, sense cap mena de dubte, a bastament coneguts i citats. Les traduccions catalanes dels *Disticha*, totes en prosa, són posteriors a la mort de Llull (vegeu TCM, 28.1). En occità se'n conserva una de parcial, probablement del segle XIII (Meyer 1896). També s'ha conservat una traducció catalana parcial, del segle XIV, dels proverbis salomònics, que podria remetre a l'interès del rei Jaume II de Catalunya-Aragó per la literatura didàctica i sapiencial.⁹ La influència dels *Disticha* i els *Proverbia* es percep clarament en algunes col·leccions de consells coetànies als *Proverbis de la Retòrica nova* i als *Proverbis d'ensenyament*, com ara els *Versos proverbials* de Cerverí de Girona, redactats probablement cap a 1274-75, quan Jaume II, nascut el 1267, era encara un infant i tot just devia començar la seva etapa de formació elemental (Cabré 2005). L'autor afirma, d'una banda, que en el seu llibre «dels proverbis que fe | le savis Salamó | hi pausaray gran re | per gensar la raysó» (vv. 89-92), i abans també adverteix als seus fills, que són els destinataris intradiegetics del text, que «e quan bé m'entendats | mos plans

dits retendrets, | qu'escoutars sens entendre | fa mal, trop mays que bé: | qui escouta, reprendre | se fay, can no reté» (vv. 51-54),¹⁰ que evoca de manera clara l'avís del pròleg general del Cató: «Legere enim et non intellegere neglegere est» (Cornudella 1996: 16). Un altre trobador relacionat amb la cort catalana que escrigué una col·lecció d'amonestaments en vers, també en dístics, fou Ramon de Cornet. Es tracta del *Libret de bos enshamens*, que Schulze-Busacker (1997) va definir —potser d'una manera un pèl reduccionista— com una «réécriture chrétienne des *Disticha Catonis*». El text de Cornet inclou diverses rúbriques (dels deu manaments, d'escoltar, de

Foli 28r del ms. 921 de la Biblioteca Nacional d'Espanya, que conté un aplec de textos sapiencials en català. Aquest foli reproduïx l'inici de les *Paraules de Salamó*, traducció catalana parcial del Llibre dels Proverbis.

veure, de parlar, etc.), però la veu admonitòria l'introdueix d'una manera força lacònica: «Vec te libret de bos enshamens, | Don l'arma pren el cors bos noyrimens. | Los mandaments de Dieu vejas primiers, | e pueys tot l'als, quan poyras, voluntiers» (Noulet & Chabaneau 1888: 114).

De fet, és la mateixa opció que pren Llull en els *Proverbis d'ensenyament*. La introducció només ocupa els quatre primers apartats i la veu de l'autor es limita a identificar-se —en el v. 3 s'esmen-

⁹ El text ha estat estudiat, contextualitzat i editat per Riera (2003-04). Aquest autor fins i tot arriba a proposar que la traducció podria haver estat del mateix Ramon Llull. Per a les raons que el duen a pensar en aquesta possibilitat i els problemes que plantegen, vegeu Tous (2015: 79-80, n. 86).

¹⁰ Totes les citacions dels *Versos proverbials* són extretes de l'edició de Coromines (1991).

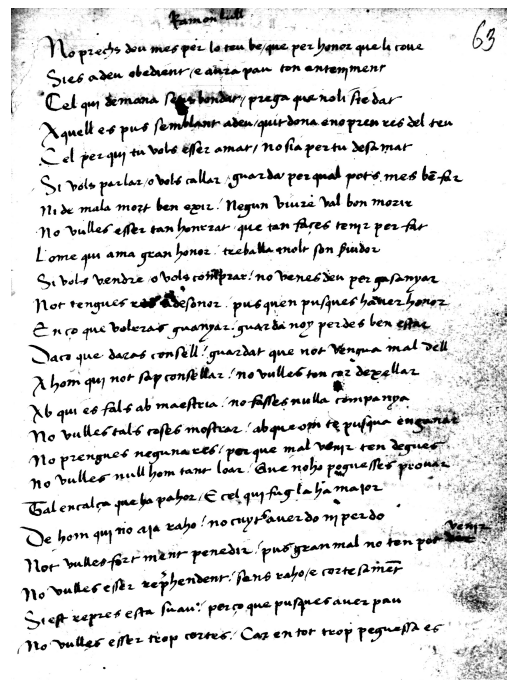
ta «Ramon» com a responsable dels «proverbis d'ensenyament»— i a establir de forma molt genèrica la finalitat moralitzant i pedagògica del recull. D'altra banda, malgrat que no sigui gens clar que els *Proverbis d'ensenyament* es puguin identificar amb el recull de proverbis que Llull envià l'any 1309 a Jaume II de Catalunya-Aragó, atès que, almenys tal com s'ha conservat, el text no incorpora rúbriques (vegeu l'apartat següent), el testimoni de la carta editada per Hillgarth (2001: doc. 40, 78-79) revela que Llull coneixia les inclinacions de Jaume II per la literatura gnòmica i sapiencial, i que el text que li envià, destinat a la formació dels infants reials, segurament volia complir una funció molt similar a la dels *Versos proverbials* i a la del *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs*, un florilegi de sentències compilat pel jueu barceloní Jafudà Bonsenyor, pocs anys abans, per encàrrec del mateix monarca. En aquest sentit, les col·leccions proverbials en vers de Llull s'inscriuen en un període en què la cort catalana, ultra la seva secular protecció de la poesia trobadoresca, exerceix una àmplia política cultural de patronatge d'una literatura que aspira a ser alguna cosa més que pur entreteniment o mera expressió dels valors lligats a la cortesia i la *fin'amors*, i en una etapa en què certs trobadors, començant per Cerverí, han assumit els nous interessos dels seus patrons i s'han erigit com a savis i doctes consellers en matèria de bon regiment d'un mateix i dels afers públics.¹¹

La transmissió textual dels dos reculls

Abans d'emprendre l'anàlisi formal i literària de les dues col·leccions, convé dir un mot sobre la tradició textual antiga que les ha transmès. Pel que fa als *Proverbis de la Retòrica nova* és sabut que l'any 1301, a Xipre, Llull va escriure originalment la *Retòrica nova* en català i que el text fou traduït al llatí a Gènova, dos anys més tard. Totes aquestes

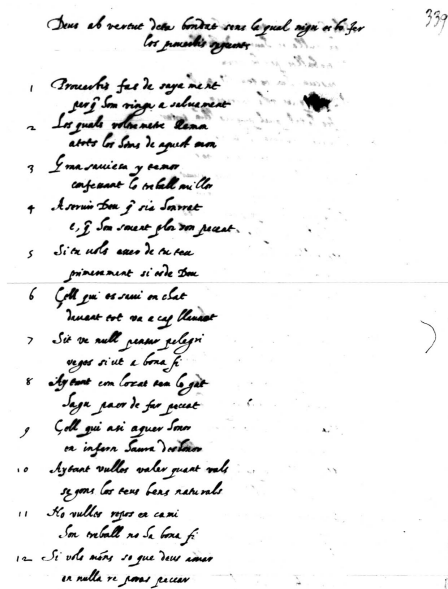
¹¹ Per a un panorama una mica més ampli tant de les col·leccions d'amonestaments en vers occitanocatalanes dels s. XIII-XIV com del paper que els trobadors assumeixen en aquesta època en el context de la cort, vegeu Cabré & Tous (en premsa). Per a una valoració de la poètica dels trobadors del s. XIII-XIV, vegeu Cabré & Navàs (2014). Per a Cerverí de Girona, vegeu sobretot Cabré (2011) i per al cas de Ramon de Cornet, Navàs (2014).

informacions ens han arribat gràcies al colofó de la versió llatina, atès que malauradament el text català no ens ha pervingut. Tot i així, els cinquanta proverbis de la secció 2.7 en català sí que s'han conservat, de forma autònoma, en el ms. O 87 Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, del segle xv. Es tracta d'un còdex factici que conté una còpia catalana de l'*Art breu* (1308), una distinció de l'*Arbre de filosofia desiderat* (1294) i la *Doctrina*

Foli 63r del ms. O 87 Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (s. xv), en què hi ha copiats els *Proverbis de la Retòrica nova* en català.

dels infants (segle xv), un tractat pseudolul·lià, i en una segona part el *Llibre de definicions* (segle xv), un opuscle que Badia (1983) va definir com a paralul·lià. Els proverbis han estat transcrits en els ff. 63r-64r, a la primera part del còdex, entre el fragment de l'*Arbre* i la *Doctrina*; tot apunta que foren copiats a posteriori en un espai del manuscrit que havia quedat en blanc. Tot i així, és interessant de comprovar que si els *Proverbis de la Retòrica nova* han estat recollits en aquest manuscrit és perquè, amb independència dels continguts més o menys vinculats a les regles de l'oratòria, poden ser llegits com un text formatiu que complementa els ensenyaments dels

Foli 339r del ms. D 465 Inf. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (s. xvi), que recull una sèrie de fascicles que van pertànyer a Gian Vincenzo Pinelli. En aquest foli es pot llegir l'inici dels *Proverbis d'Ensenyament*.

llibres que l'envolten.¹² Tal com assenyalen els editors de Llull (2006: 89-90), el text conservat pel ms. O 87 Sup. no pot ser una traducció del llatí perquè reporta lliçons millors. A banda, en lloc de cinquanta proverbis justos, n'hi ha un més, cinquanta-un (vegeu Llull 2006: n. 77, 163).

Per la seva banda, la tradició textual dels *Proverbis d'ensenyament* és, malauradament, molt exigua i tardana, atès que no només no n'hem conservat cap manuscrit contemporani o pràcticament contemporani a Llull que els reporti, sinó que els dos còdexs que els han transmès, tots dos també de l'Ambrosiana de Milà (el D 465 Inf. i el R 105 Sup.) són de finals del segle xvi. De fet, pràcticament els podem considerar un testimoni únic, atès que el text que reporten és pràctica-

¹² Aquests proverbis foren transcrits per primer cop per Obrador (1908: 606-607), però no fou sinó Rubió (1985 [1959]: 225) el primer a detectar la correspondència entre la llista de proverbis del manuscrit milanès i la de la versió llatina de la *Retòrica nova*. Prèviament, Salvador Galmés (Llull 1928), que va editar totes les col·leccions de proverbis lul·lianes llevat dels inclosos a l'*Arbre exemplifical*, havia decidit sense gaire fonament que els proverbis de Milà formaven una mateixa sèrie amb els *Proverbis d'ensenyament* i els va editar com a part integrant del text. Sobre aquesta qüestió vegeu Bonner (2010) i Tous (2015: 293-295).

ment idèntic.¹³ No és d'estranyar que totes dues còpies tinguin una procedència comuna: la biblioteca de l'humanista italià Gian Vincenzo Pinelli.

La biblioteca de Gian Vincenzo Pinelli

Pinelli va néixer a Nàpols, però va viure bona part de la seva vida a Pàdua, un dels centres universitaris i intel·lectuals més actius del nord d'Itàlia, on es va relacionar amb filòsofs, erudits, científics i bibliòfils d'arreu d'Europa i va aconseguir reunir una de les biblioteques privades més riques i imponents del seu temps. A la seva mort, la biblioteca es va dispersar i, després d'una sèrie de peripècies, el cardenal Federico Borromeo (1564-1631), fundador de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, va adquirir la major part dels materials manuscrits que s'hi conservaven. Sobre la formació, l'organització i la dispersió de la biblioteca de Pinelli es poden consultar, entre d'altres, Grendler (1980) i Nuovo (2007a i 2007b).

Els dos còdexs en què es recullen les còpies dels *Proverbis d'ensenyament* són, de fet, grans compilacions de petits quaderns, opuscles o fascicles, en principi tots d'origen pinellià, relligats un cop els materials ja havien ingressat a la biblioteca milanesa. En general, i de forma especial en el ms. D 465 Inf., els fascicles foren agrupats per temàtica gràcies a un sistema de catalogació que havia desenvolupat el propi Pinelli (Nuovo 2007a: 48-52). Així, el fascicle en què es troben els *Proverbis d'ensenyament* (ff. 338r-346v), que els agrupa amb un altre text gnòmic català, és a dir l'inici dels *Versos proverbials* de Cerverí, s'identifica gràcies a la signatura MM2-14. Els altres opuscles del ms. D 465 Inf. també compten amb signatures començades per MM2, unes sigles que indiquen que els fascicles recollits en aquest còdex contenen, sobretot, «versi in lingua provenzale».¹⁴ Així,

¹³ Vegeu la descripció dels dos testimonis i una valoració de les relacions textuais que mantenen a Tous (2015: 497-502). La comparació dels dos textos du a pensar que o bé es tracta de dues transcripcions independents d'un antígraf comú, o bé el text del manuscrit R 105 Sup. ha estat copiat a partir del de D 465 Inf.

¹⁴ Aquesta informació, ultra la pròpia consulta del manuscrit, ens és coneguda gràcies al catàleg de la biblioteca de G. V. Pinelli, encarregat pel cardenal Borromeo el 1609 (Grendler 1980: 391), i que ha estat

en el volum trobem un cançoner amb versos de Bertran de Born, Arnaut Daniel i Folquet de Marsella, però sobretot tractats gramaticals i materials lexicogràfics, com un vocabulari, el *Donat* provençal amb dues traduccions italianes, regles de desinències, un tractat de fonètica provençal, etc. També hi ha una còpia del *Doctrinal* de Ramon de Cornet i la *Glossa* de Joan de Castellnou (Debenedetti 1995 [1911]: 291-292 i *ad indicem*).¹⁵ Els materials aplegats al ms. R 105 Sup. són un pèl més heterogenis, però just a continuació dels *Proverbis d'ensenyament*, copiats als ff. 163r-168v, hi ha un altre fascicle amb una breu *tenso* entre el trobador genovès Perceval Doria i Felip de Valença (f. 169r).¹⁶ El context manuscrit de les dues còpies pinellianes dels *Proverbis d'ensenyament* presenta la particularitat que relaciona la col·lecció amb textos de la tradició trobadoresca, un fenomen que no es produeix en la transmissió manuscrita de cap altre text rimat de Lull, ni tan sols en la de les composicions que segueixen més de prop la poètica dels trobadors, com ara les dues poesies incloses al *Romanç d'Evast e Blaquerua*.

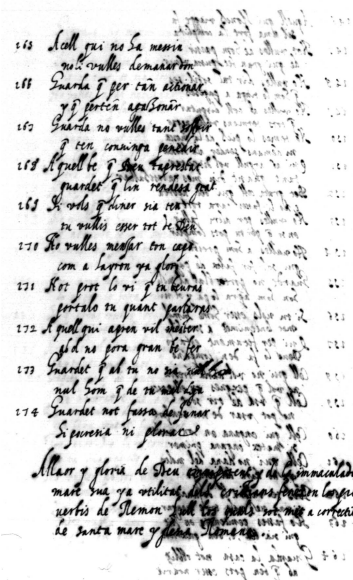
Atesa la tradició tan tardana dels *Proverbis d'ensenyament*, el nivell de deturpació textual d'algunes parts de l'obra, que sovint enfosqueixen de mala manera el sentit d'alguns proverbis, i fins i tot el caràcter poc lullià de certs enunciats (vegeu el darrer apartat), hom estaria temptat a dubtar de

conservat en el ms. B 311 Suss. de l'Ambrosiana. En els ff. 177r-179r hi ha recollides les notícies sobre els materials manuscrits, i normalment se citen les signatures creades per Pinelli. En el f. 177v hi ha un feix de materials en què es llegeix: «Mazzo segnato a tergo MM · 2 contiene per la maggior parte versi in lingua provenzale».

¹⁵ Aquests textos han estat copiats al fascicle que du la signatura MM2-8 (ff. 284-285). Al f. 285v hi ha dues notes: la primera identifica les obres recollides i la segona dona notícia que l'antígraf estava en possessió de l'humanista català Pere Galès (1537-1595). Gràcies a un parell de cartes que Galès va escriure el 1582, respectivament, a l'arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustí (1517-1586), i a un dels seus col·laboradors, Martín López Baylo, sabem que es trobava a Pàdua en aquesta època, que havia establert relacions amb Pinelli, que estava enlluernat per la riquesa de la seva biblioteca i que el va ajudar, mitjançant aquests corresponents, a obtenir llibres provinents d'Espanya.

¹⁶ Per a un estudi i una edició d'aquest text, vegeu Gresti (2005).

l'autenticitat de l'obra si no fos per un parell de qüestions importants. La primera és el «Ramon» que apareix en el tercer vers del text, una «signatura» que és habitual en les obres de Lull a partir de 1295.¹⁷ La segona, i potser la més conclusiva, és

Foli 168v del ms. R 105 Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà (s. xvi), que conté la segona còpia dels *Proverbis d'Ensenyament* eixida de la biblioteca de Gian Vincenzo Pinelli. Aquest foli reproduïx els darrers proverbis i el colofó del recull.

que l'obra és citada de forma inequívoca a l'inventari de béns mobles de Martí l'Humà, del 13 de setembre de 1410: «Item un altre libre appellat *Prouerbis de ensenyaments* en romanç rimat». Més avall, es diu que el text era copiat en un còdex de pergamí, que hi havia una rúbrica que deia «Dels proverbis de Ramon» i que l'incipit del text era «Proverbis fas densenyaments» (Massó 1905: 421), que coincideix plenament amb l'inici dels *Proverbis d'ensenyament* tal com han estat transmesos pels manuscrits milanesos. Per tant, que Lull escrigués una col·lecció titulada *Proverbis d'ensenyament* sembla del tot fora de dubte. A més, les característiques codicològiques del manuscrit descrit en l'inventari, bàsicament el fet que sigui tot de pergamí, fan pensar més aviat en un volum

¹⁷ Vegeu la Taula 5 de Sari (2011-12: 117), en què sintetitza l'*autonominatio* en el corpus d'obres rimades de Lull. Sobre aquesta qüestió també s'ha de consultar Bonner (1998).

antic, d'inicis del segle XIV, fins i tot en un manuscrit lul·lià dels anomenats de primera generació.¹⁸ Aquest fet obriria la porta a la possibilitat que el manuscrit de Martí l'Humà es pugui identificar amb el llibre de proverbis que el 1309 Llull envià a Jaume II de Catalunya-Aragó i que és citat en la carta publicada per Hillgarth (2001: doc. 40, 78-79). Tal com hem dit més amunt, Llull assenyala que la finalitat del recull és apuntalar la formació moral dels infants perquè en un futur siguin bons governants, cosa que no desentona gens amb el títol del recull. Tot i així, l'escull més important per validar la hipòtesi és que el beat explicita que el text de 1309 té rúbriques, està capitulat, cosa que contradiu totalment la tradició textual conservada dels *Proverbis d'ensenyament*. Una de les possibles vies per desentrellar el problema és la de considerar que els dos manuscrits pinellians només han transmès una versió parcial, i fins tot deturpada i/o amb afegits apòcrifs, dels *Proverbis d'ensenyament*, i per tant, que els haguem de considerar tradició indirecta del text.

Un altre dels misteris que planteja la història de la transmissió de l'obra és el dels canals pels quals Pinelli va aconseguir obtenir-ne una còpia, ara per ara de difícil resolució malgrat les pistes detectades.¹⁹ I encara, recentment ha aparegut un nou capítol sorprenent de la història de la transmissió textual dels *Proverbis d'ensenyament*. No fa pas massa Barry Taylor ha descobert que en els marges d'un exemplar conservat a la British Library (signatura 635.l.11) dels *Refranes o proverbios en romance* d'Hernán Núñez (1475-1553), una compilació impresa a Salamanca el 1555, entre múltiples anotacions de diverses mans, que en general copien sentències d'altres fonts que complementen les que recull el compilador, hi ha registrats una cinquantena de proverbis que pertanyen als *Proverbis d'ensenyament*, acompanyats

de traduccions al castellà. La mà que anota els proverbis lul·lians, que també en copia d'altres de llatins, castellans i algun en francès, assenyala de forma sistemàtica amb les sigles R.L. que es tracta de proverbis de Ramon Llull: «Con buen pobre te acompaña | y no con rico que apaña. | catal. R.L. Mais ams | star ab paubre bo, | que ab rich avar fals | faillo» (f. 26v). Segons Taylor, és probable que aquesta mà s'hagi d'identificar amb la de Francisco López, el qual deixa una nota de possessió al f. 142v de l'exemplar esmentat. Si fos així, les anotacions efectuades en el refranyer d'Hernán Núñez demostrarien que, malgrat la migradesa de la transmissió textual dels *Proverbis d'ensenyament*, aquesta obra lul·liana no només circulà a Catalunya i a Itàlia sinó que també ho va fer, ni que fos restringidament, a Castella.²⁰

Anàlisi temàtica i formal dels reculls

Tal com succeeix en la majoria de textos que pertanyen a la mateixa tradició dels *Disticha Catonis* i els *Proverbia Salomonis*, els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* presenten al lector un conjunt de consells morals, encunyats en aquest cas en el motlle dels avariats octosíl·labs, sense un ordre o una progressió lògica aparent. Pel que fa a la versificació, la immensa majoria dels versos són de rima masculina: als *Proverbis de la Retòrica nova* només hi ha una avariada de rima femenina, i als *Proverbis d'ensenyament*, disset. Com succeeix habitualment en les obres versificades de Llull, les rimes més nombroses són les que incorporen terminacions verbals, com ara -a, -ar, -as, -at, -er i -ir, però també cal destacar que hi ha una quantitat força remarcable de rimants nominals, especialment acabats en -at, -en/-ent, -er, -ia, -o, -or i -ort.²¹

¹⁸ Soler (2010) ha estudiat globalment aquests còdexs, els que es poden relacionar directament amb Ramon Llull i els que, pel fet que presenten els mateixos trets codicològics, s'han de datar a la mateixa època. Un dels trets fonamentals assenyalats és precisament que sempre es tracta de còdexs en pergami. Agraïxo justament a Albert Soler el fet d'haver-me cridat l'atenció sobre aquest punt.

¹⁹ Vegeu Tous (2015: 286-293) per a una anàlisi detallada d'aquest tema.

²⁰ Aquest testimoni no va ser tingut en compte en l'edició dels *Proverbis d'ensenyament* que es pot consultar al capítol VIII de Tous 2015 perquè encara no teníem notícia de la seva existència. Per sort, sí que el podrem aprofitar en la versió revisada i corregida d'aquesta edició que estem preparant per a la col·lecció Nova Edició de les Obres de Ramon Llull. Agraïm a Barry Taylor de tot cor que tingués l'amabilitat de comunicar-nos la seva descoberta.

²¹ Vegeu el rimari dels *Proverbis* a Tous (2015: 561-568).

En el cas dels *Proverbis de la Retòrica nova* cal tenir en compte que es tracta d'un recull inserit en un tractat retòric, un context que proporciona als enunciats un marc de referència diferent al d'un conjunt d'amonestaments autònom. Malgrat que gràcies al seu caràcter citacional, els proverbis sempre són susceptibles de ser utilitzats com a material retòric, és indubtable que el marc textual en què s'integren, i potser encara més el context manuscrit en què es transmeten, determina en bona part la seva recepció. En aquest sentit, els *Proverbis de la Retòrica nova*, a diferència dels *Proverbis d'ensenyament*, tal com ja hem assenyalat a l'inici, disposen d'aquest escriptura de funcionalitat. Cal dir que en això Llull no és ni molt menys original i que segueix les pràctiques dels tractats retòrics de la seva època, especialment els que estan vinculats a les arts del dictamen, que sovint inclouen reculls de sentències o de proverbis a mode d'antologies. És el cas d'un dels pocs tractats retòrics escrits en vulgar que aborden teòricament el proverbi, això és, la primera redacció en prosa de les *Leys d'amor*. De fet, el terme que s'exposa és la *paroemia*, que es considera una espècie de l'allegoria. En aquest apartat s'inclou una petita selecció de proverbis atribuïts a Cató, Salomó i Sèneca, i alguns més d'anònims. Tot i així, en aquest text l'ús del proverbi no es vincula a la funció d'obrir un discurs o un parlament, o encapçalar un text, com sí que fan les arts versificatòries de Geoffrey de Vinsauf i Matthieu de Vendôme (Vecchi 1954) i, especialment, les arts dictaminals. Els reculls de sentències en aquests darrers tractats constitueixen petites antologies d'exordia, i sovint les sentències apareixen classificades segons diverses categories, especialment relacionades amb els remitents i els destinataris de les cartes, o amb els propòsits dels emissors.

Malgrat que Llull no inclou cap mena d'epígraf en els *Proverbis de la Retòrica nova* per orientar el lector del seu tractat, els editors de Llull (2006: 74) assenyalen que els enunciats del recull «semblen escollits expressament per a un tractat de retòrica. Versen sobre els honors, els béns, els dons, les relacions personals, les ambicions i la fama, i sobre la manera d'obtenir-los a través del consell, la petició, el prec, la lloança, el blas-

me». Així, el tercer proverbi avisa que «Cell qui demana sens bontat, | prega que no li sia dat» (§ 91);²² més endavant, en trobem un altre que recomana la circumspecció en la paraula: «Si vols parlar o vols callar, | guarda per qual pots més ben far» (§ 94). També hi ha advertències contra els mals consellers: «A hom qui no et sap consellar | no vulles ton cor deixellar» (§ 102); i contra la lloança fàtua: «No vulles null hom tant lloar | que no ho poguesses provar» (§ 106). A banda d'això, malgrat l'asistematicitat de l'antologia, es detecten alguns petits nuclis temàtics. Els prov. 8-11 (§ 96-99) tracten sobre l'honor i el deshonor; els prov. 13-16 (§ 101-104) el consell i l'engany, els prov. 20-23 (§ 108-111) aborden el perdó, el penediment i la reprensió («De hom qui no haja raó | no cuits haver do ni perdó» § 108) i els prov. 42-44 (§ 130-132) exhorten a cultivar la virtut d'una forma genèrica. Per acabar, cal remarcar que els *Proverbis de la Retòrica nova* tenen una estructura rodona: tal com succeeix en els *Mil proverbis* i els *Proverbis d'ensenyament*, els primers quatre proverbis aborden la relació de l'home amb Déu. A la fi del recull, hom detecta una mena de tríada conclusiva: un proverbi sobre la mort, un advertiment contra aquell que es nega a estimar Déu i el metaproverbi que dona títol a aquest article: «Cascun proverbi és escrit | per ço que en son lloc sia dit». La presència d'aquest amonestament en el tancament del recull posa de manifest que l'objectiu de l'autor és que l'usuari del tractat no només rebi una sèrie d'ensenyaments morals, sinó que sàpiga reconèixer en quines situacions concretes els proverbis han de ser proferits.

Pel que fa als *Proverbis d'ensenyament* ja hem vist que s'obren amb una breu introducció en què Llull «signa» el text —i, per tant, vincula els proverbis que segueixen a l'autoritat de la seva veu— i estableix la finalitat parenètica del text d'una manera força genèrica. A diferència dels *Disticha* i els *Versos proverbials*, la veu admonitòria no s'adreça de forma explícita a un tu filial i en el cos del text només es detecta un apòstrofe, més aviat discret: «Si hom te diu mal ab contort, | foll ets, fill, si no has conort» (prov. 47).²³ Tot i

²²Totes les citacions dels *Proverbis de la Retòrica nova* provenen de Llull (2006).

²³Totes les citacions dels *Proverbis d'ensenyament* pro-

així, unes dues terceres parts del text són amonestaments en què el «jo didàctic» s'erigeix en veu tutelar i s'adreça, normalment en mode imperatiu, a un tu genèric que en darrera instància s'ha d'identificar amb el lector o el receptor dels ensenyaments. Així, la veu de Ramon, l'única autoritat moral que cita el text, enfila una sèrie de gairebé 170 consells que, a grans trets, estan relacionats de manera prioritària amb el bon govern d'un mateix, l'avorriment dels vicis i la pràctica de la virtut, i en un grau força menor amb les relacions interpersonals i el bon comportament en societat.²⁴ Només hi ha un petit nucli de cinc proverbis en què el to admonitori del recull queda momentàniament suspès. Es tracta dels prov. 102-106 (Tous 2015: 519-520), que destaquen la impressió que produeix a l'home la noció d'infinít i d'eternitat: «Car cascun hom está finit, | se maravella de infinit».

Tal com succeïa en els *Proverbis de la Retòrica nova*, els *Proverbis d'ensenyament* inclouen força amonestaments lligats a l'ús adequat de la paraula en diverses situacions comunicatives. Per exemple, el prov. 98 insta a respondre amb correcció a qui parla bé: «A cell qui parla ab rahó | fa-li bona responsió», i el 124 adverteix contra l'excés de paraules: «Aytant quant trop parlarás, | aytant tu mateix lligarás». També n'hi ha alguns, molts menys, vinculats a la cura del vestit (prov. 55 i 63) o a les bones maneres a taula (prov. 61). A banda, hi ha algunes referències domèstiques —relacions amb els fills (prov. 37) i amb l'esposa (prov. 69 i 87)—, al món del treball (prov. 89, 90, 160 i 172) i al de la justícia (prov. 129-130). Pel que fa als proverbis que estimulen el lector a fer el bé i alimentar les virtuts, d'entrada cal destacar

la presència d'un grup de proverbis ben lullia (139-142) sobre el bon ús de les tres potències de l'ànima racional: «Sapies usar de enteniment, | de membrar e de amament» (prov. 140). Just a continuació hi ha un parell de proverbis sobre l'ús desviat dels sentits corporals: «No vulles ab tos ulls vezer | so d'on hauries desplaer. | Qui ha plaer en mal oir | mes valria anás dormir» (143-144). Hi ha un bon grapat de proverbis que lloen la virtut de forma genèrica, mentre que d'altres exalcen virtuts més concretes com la prudència, la generositat, l'autoconeixement, la humilitat o la paciència: «Pensa abans lo que dirás; | si no ho fas, fallir porás» (prov. 65), «Çell qui viu ab humilitat | en son treball es reposat» (prov. 45), «Qui ab paciència se defen | no es vensut mas es vensent» (prov. 47). Succeeix el mateix amb els vicis. Hi ha proverbis relacionats amb alguns dels pecats capitals: l'orgull o la vanaglòria —«No vulles esser mes honrrat | que no't pertañ per ton peccat», prov. 27—, la ira —«Ab ira no vulles parlar | ni ab virtud vulles callar», prov. 99— o l'avarícia —«Çell qui no dona del moltó | ya no darà del perdigó», prov. 161. Són força nombrosos els proverbis que desaconsellen la mentida, la maledicència i l'incompliment de la paraula donada (prov. 39, 40, 44, 70, 116, 117, 160, 173), i també es blasma l'ús del nom de Déu en va (prov. 54), la manca de prudència i previsió (prov. 111, 145), la falsa penitència i la hipocresia (prov. 163, 174).

En darrer lloc, des d'un punt de vista formal, els aparells octosíl·labs amb rima consonant reforcen el caràcter marcadament binari que ja sol caracteritzar el gènere gnòmic i en especial molts proverbis de Ramon Llull. L'esquema mètric facilita l'aparició del paral·lelisme i d'altres figures de repetició: «Çell es foll qui savi repren | et çell es savi qui ben apren» (prov. 67). Tot i que en els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament* no es faci ús de la personificació, com hem vist que passava a l'*Arbre exemplifical*, i hi hagi una presència menor del llenguatge figurat en relació amb les col·leccions en prosa, hi ha una sèrie de proverbis, especialment als *Proverbis d'ensenyament*, que enclouen algunes analogies o metàfores senzilles, algunes de les quals molt poc habituals en els altres reculls, cosa que en algun moment fa sospitar que siguin apòcrifs: «Qui en cavall vol

venen del cap. VIII de Tous (2015). Vegeu-ne la nota 24 per als problemes que planteja la lliçó contort.

24 En aquest sentit, els *Proverbis d'ensenyament* són molt més a prop del «tractat de virtuts i vicis» que no pas del «llibre de cortesia» (vegeu Taylor 1997: 1491), tot i que algunes matèries, com ara el bon ús de la paraula, siguin comunes a aquests dos gèneres parenètics. Tal com assenyala l'estudiós anglès, el tractat de virtuts i vicis s'adreça «al món», mentre que el llibre de cortesia es restringeix a l'àmbit de la cort. El destinatari genèric apuntat a la introducció dels *Proverbis d'ensenyament* revela que el text de Llull es destina més aviat al món que no a un context més específic com és la cort.

cavalcar | haja de que·l puixa ferrar» (prov. 73), «Aquell hom qui va descalsat | de lla on va tost es tornat» (prov. 145), «No temes lo pich de la mosca | ni demans sender a la llosca» (prov. 150).

Conclusions

Les dues col·leccions de proverbis rimats de Ramon Llull havien passat més aviat desapercbudes fins a dia d'avui. La pobresa de la seva transmissió textual, especialment en el cas dels *Proverbis d'ensenyament*, deu haver jugat un paper important en aquest sentit, però, a més, els comentaris poc elogiosos que han rebut en temps moderns tampoc hi han ajudat gaire. Morel-Fatio (1882: 192), el primer que edità modernament el text, arribà a confessar que no els hauria publicat si no estiguessin lligats al nom de Llull, i Galmés (Llull 1928: xi-xii) els considerà d'«estil mediocre i contingut vulgar» i «d'escassa vàlua formal i material». Més enllà del judici estètic que els lectors del segle XXI podem emetre respecte a uns textos d'aquestes ca-

racterístiques, l'estudi que hem dut a terme en aquest treball posa de manifest que els *Proverbis de la Retòrica nova* i els *Proverbis d'ensenyament*, pel fet que se situen a la intersecció del corpus d'obres en vers i del de col·leccions de proverbis de Llull, són un exemple paradigmàtic del tipus d'estratègies persuasives i discursives que utilitzà el beat per difondre entre els lectors laics tot tipus de coneixements i de missatges, en aquest cas estretament vinculats a la formació de la conducta i el bon ordenament de la vida moral dels destinataris. D'altra banda, el succint repàs del context cultural i genèric en què Llull va escriure les dues col·leccions revela que l'escriptor aprofita un gènere especialment en voga en els darrers decennis del segle XIII i els inicis del XIV, i pel que sembla força consumit a la cort de Jaume II de Catalunya-Aragó. Tot i així, a diferència del que fa, per exemple, Cerverí, als *Proverbis d'ensenyament* Ramon Llull es presenta ell mateix com a únic garant de l'autoritat dels consells i els amonestaments que transmet.

Bibliografia citada

- BADIA, Lola, 1983: *El «Libre de definicions», opuscle didàctic lullian del segle XV*, Barcelona: Humanitas.
- BADIA, Lola, 1999: «La literatura alternativa de Ramon Llull: tres mostres», *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 1997)*, ed. Santiago Fortuño Llorens i Tomàs Martínez Romero, Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 11-32.
- BADIA, Lola; Joan SANTANACH & Albert SOLER, 2013: «Ramon Llull», *Història de la literatura catalana. Literatura medieval I*, ed. Lola Badia, dir. Àlex Broch, Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Fundació Carulla-Ajuntament de Barcelona, 377-476.
- BONNER, Anthony, 1998: «Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat», *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, 1998)*, ed. Joan Mas i Vives, Joan Miralles i Monserrat i Pere Rosselló Bover, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, I, 35-60.
- BONNER, Anthony, 2010: «Una obra nova i un títol doble», *Studia Lulliana*, 50, 105-109.
- BONNER, Anthony, 2012: *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, trad. Helena Lamuela, Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears.
- CABRÉ, Miriam, 2005: «Wisdom for the Court: The Verses proverbials of Cerverí de Girona», *Études de Langue et de littérature médiévales offertes à Peter T. Ricketts*, ed. Dominique Billy, Ann Buckley, Turnhout: Brepols, 393-404.
- CABRÉ, Miriam, 2011: *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears.
- CABRÉ, Miriam & Marina NAVÀS, 2014: «"Que·l rey franses nos ha deseretatz...": la poètica occitana després de Muret», *800 anys després de Muret: els trobadors i les relacions catalanooccitanes*, ed. Vicenç Beltran, Tomàs Martínez i Irene Capdevila, Barcelona: Universitat de Barcelona, 101-122.
- CABRÉ, Miriam & Francesc Tous, en premsa: «Els proverbis rimats de Ramon Llull i la poesia gnòmica occitanocatalana», *Ramon Llull, els trobadors i la cultura del segle XIII*, ed. Vicenç Beltran, Tomàs Martínez, Firenze: Edizioni del Galluzzo.
- CABRÉ, Lluís; Marcel ORTÍN & Josep PUJOL, 1988: «"Conèixer e haver moralitats bones": L'ús de la

- literatura en l'"Arbre exemplifical" de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, 28, 139-167.
- COROMINES, Joan, ed., 1991: Guillem de Cervera, *Versos proverbials*, Barcelona: Curial.
- CORNUDELLA, Jordi, ed. i trad., 1996: Marco Porcio Catón. *Dichos de la sabiduría proverbial romana atribuidos al eminente Censor*, Barcelona: Península.
- DEBENEDETTI, Santorre, 1995 [1911]: *Gli studi provenzali in italia nel Cinquecento e Tre secoli di studi provenzali*, ed. Cesare Segre, Padova: Antenore.
- FERNÁNDEZ-CLOT, Anna & Francesc Tous, 2014: «La persuasió de la lògica i la lògica de la persuasió: les proposicions en vers del *Dictat de Ramon* (1299) de Ramon Llull», *Scripta*, 4, 200-220.
- GRENDLER, Marcella, 1980: «A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli», *Renaissance Quarterly*, 33, 386-416.
- GRETTI, Paolo, 2005: «Gian Vincenzo Pinelli et les "coblas" de Perceval Doria et Felip de Valenza (Milan, Biblioteca Ambrosiana, R 105 sup.)», *Études de langue et de littérature médiévales offertes à Peter T. Ricketts*, ed. Dominique Billy, Ann Buckley, Turnhout: Brepols, 671-679.
- HAUF, Albert, 2002: «Sobre l'Arbor exemplificalis», *Arbor Scientiae: der Baum des Wissens von Ramon Llull. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Instituts der Universität Freiburg i. Br.*, ed. Fernando Domínguez, Pere Villalba i Peter Walter, Turnhout: Brepols, 303-342.
- HILLGARTH, Jocelyn N., 2001: *Diplomatari lullà: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, trad. Lluís Cifuentes, Barcelona-Palma: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears.
- LLULL DB: *Base de dades Ramon Llull*, Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona, <<http://orbita.bib.ub.edu/llull/>>.
- LLULL, Ramon, 1925: *Poesies*, ed. Ramon d'Alòs-Moner, Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics B, 3).
- LLULL, Ramon, 1928: *Proverbis de Ramon. Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*, ed. Salvador Galmés, Palma (Obres de Ramon Llull, XIV).
- LLULL, Ramon, 1936: *Rims. Tom I*, ed. Salvador Galmés i Ramon d'Alòs-Moner, Palma (Obres de Ramon Llull, XIX).
- LLULL, Ramon, 1938: *Rims. Tom II*, ed. Salvador Galmés, Palma (Obres de Ramon Llull, XX).
- LLULL, Ramon, 1957: *Obres essencials*, 2 vols, Barcelona: Selecta.
- LLULL, Ramon, 1958: *Poesies*, ed. Josep Romeu i Figueras, Barcelona: Selecta. Reeditat a Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988.
- LLULL, Ramon, 2006: *Retòrica nova*, ed. Josep Batalla, Lluís Cabré i Marcel Ortín, Turnhout-Santa Coloma de Queralt: Brepols-Obrador Edèndum.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume, 1905: «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó, transcrit per Manuel de Bofarull», *Revue Hispanique*, 12, 413-590.
- MEYER, Paul, 1896: «Fragments d'une paraphrase proverbiale du Pseudo-Caton», *Romania*, 25, 98-110.
- NAVÀS, Marina, 2014: «Saber, Sen i trobar: Ramon de Cornet i el Consistori de la Gaia Ciència», *Svmma*, 3, 54-72.
- Nuovo, Angela, 2007a: «The Creation and Dispersal of the Library of Gian Vincenzo Pinelli», *Books on the Move: Tracking Copies Through Collections and the Book Trade*, ed. Robin Myers i Michael Harris, Giles Mandelbrote, New Castle-Londres: Oak Knoll-The British Library, 39-68.
- Nuovo, Angela, 2007b: «Gian Vincenzo Pinelli's Collection of Catalogues of Private Libraries in Sixteenth-century Europe», *Gutenberg-Jahrbuch 2007*, 82, 129-144.
- OBRADOR, Mateu, 1908: «Viatge d'investigació a les biblioteques de Munich y Milà», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 2, 598-613.
- RIERA, Jaume, 2003-2004: «Parauls del rey Salamó. Versió fragmentària del Llibre dels Proverbis, del segle XIV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 49, 141-169.
- RUBIÓ, Jordi, 1985 [1957]: «L'expressió literària en l'obra lulliana», *Obres Essencials*, I, 85-110. Reed. a RUBIÓ 1985, 248-299, amb el títol «Alguns aspectes de l'obra literària de Ramon Llull».
- RUBIÓ, Jordi, 1985 (1959): «La *Rhetorica nova* de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, 3, 5-20, 263-274. Reed. a RUBIÓ 1985, 202-233.
- RUBIÓ, Jordi, 1985 (1961): «L'expressió literària en l'obra lulliana», *Estudios Lulianos*, 5, 133-144. Reed. a RUBIÓ 1985, 300-314.
- RUBIÓ, Jordi, 1985: *Ramon Llull i el lullisme*, pr. Lola Badia, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SARI, Simone, 2011-2012: «740 anys de poesia lulliana. Tradició textual i noves perspectives», *Mot so raso*, 10-11, 105-120.
- SCHULZE-BUSACKER, Elisabeth, 1997: «Une réécriture chrétienne des *Disticha Catonis*: Lo *Libret de bos enenhamens* de Raimon de Cornet», *Literatur: Geschichte und Verstehen. Festschrift für Ulrich Molk zum 60. Geburtstag*, ed. H. Hudde, U. Schöning i F. Wolfzettel, Heidelberg: Winter, 61-80.

SOLER, Albert, 2010: «Els manuscrits lul·lians de primera generació», *Estudis Romànics*, 32, 179-214.

TAYLOR, Barry, 1992: «Medieval Proverb Collections: The West European Tradition», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 55, 19-35.

TAYLOR, Barry, 1997: «Un texto breve catalán sobre cortesía», *Actas del VI Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, ed. José

Manuel Lucía, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 1491-1499.

TCM: Lluís CABRÉ & Montserrat FERRER (ed.), *Cens de Traduccions al Català Medieval fins a 1500* (9 de juny de 2012), <<http://translatdb.narpan.net/>>.

Tous, Francesc, 2015: *Les collections de proverbis de Ramon Llull: estudi de conjunt i edició dels Mil proverbis i dels Proverbis d'ensenyament*, Tesi

doctoral, Barcelona: Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/10803/300593>>.

VECCHI, Giuseppe, 1954: «Il proverbio nella pratica letteraria dei dettatori della scuola di Bologna», *Studi Mediolatini e Volgari*, 2, 283-302.

Llull s'embarca per predicar en terra d'infidels. Detall de la miniatura número 9 del *Brevicium* (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, St. Peter perg. 92).